

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

Kurucusu :
Ord. Prof. Dr. Z.V. Togan

Müdür — Editor
Prof. Dr. Salih TUĞ

CİLD — VOLUME : VII
CÜZ — PARTS : 3-4
1979

Edebiyat Fakültesi Basımevi
İSTANBUL
1979

**İslâm dünyasındaki ilk tercüme faaliyetlerine
umûmî bir bakış**

(Başlangıçtan h. IV./m. X. asrın sonlarına kadar)

Ramazân ŞEŞEN

Bu gün herkes tarafından iyice bilinmektedir ki, medenî ve kültürel akımların hiçbiri, kapalı bir muhit içinde kendi kendine teşekkül etmemiş, aksine çeşitli dış temaslar vasıtasıyla kendisinden önceki medeniyetlerin ve kültürlerin üzerinde yükselmiştir. Bu temaslar başta harpler, ticârî münâsebetler olmak üzere çeşitli şekillerde meydana gelmiştir. İslâmiyet devrinin başlarındaki fütûhât hareketinin İslâm Medeniyetinin teşekkülünde oynadığı rol inkâr edilemeyeceği gibi, daha sonra Müslümanların diğer milletlerle yaptıkları harplerin, çeşitli ülkelerle ticârî münâsebetlerin, seyâhatlerin bu medeniyetin gelişmesindeki ehemmiyeti ihmal edilemez. Nitekim, Haçlı Seferlerinin, Vikinglerin ticârî ve askerî hareketlerinin, Avrupa'nın İslâm Dünyası, Uzakdoğu ile ticârî münâsebetlerinin ve daha sonra keşiflerin, devletler arası münâsebetlerin gelişmesinin Batı Medeniyetinin ortaya çıkmasındaki katkısı da ihmal edilemez bir gerçektir.

İslâm Medeniyeti'nin teşekkülünde, komşu kültürlerin etkisiyle filizlenmeye başlayan Câhiliyyet Devri arap kültürü ve İslâm Dini (*Kur'ân* ve *Hadîs*) ilk itici güç olmuş, fakat bu itici güç daha önceki medeniyetlerle münâsebetler, kültür alış-verişi neticesi bir medenî akım, bir düşünce sistemi haline gelmiştir. Bilindiği üzere, Arabistan çok eski devirler-

denberi bir taraftan İran-Hind, diğer taraftan Yunan-Roma dünyasıyla sıkı ilişkiler içindeydi. İslâm öncesinde Bizans ile İran'ın Arabistan üzerindeki nüfuz mücadelesi herkesin mâlûmudur. Ayrıca, bu sırada, doğu ve batı medeniyetlerinin bir karışımı olan Hellenistik akımın merkezleri Bizans ve İran'da Arabistan'a yakın bölgelerde bulunuyordu. Hellenizmin en büyük merkezi İskenderiye idi. Meşhur Arşimed, Öklid, Yeni Eflâtunculuğun kurucusu Plotinus burada tahsil etmişlerdi. Plotinus'un talebesi ve *İsagogie*'nin müellifi Porfiriyus (ölm. 300 m.) Sur şehrindeydi. İran'da ise Hellenizmin merkezi Irak bölgesindeki Cüdi-Şâpûr Akademisi idi. Hristiyanlığın Roma'da resmî din kabul edilmesinden sonra, bu dinle gelişki halinde bulunan felsefe ve felsefeyle ilgili ilimler gözden düşmüşler, Roma ve Atina felsefe mektepleri zayıflamışlardı. Buna karşılık İskenderiye Akademisi halâ gücünü koruyor, Yahyâ el-Nahvî gibi büyük filozoflar yetiştiriyordu. Bu akademi felsefe, tıp (bilhassa Hipokrat ve Galinos tıbbı), riyâziyyât ve menşei Mısır olan kimya, nücum v.s. ilimler okutulmaktaydı. Bundan başka, Antakya, Hıms ve Urfa'da Ya'kûbîler, Nusaybin, Rakka ve Re's el-'Ayn'de Nastûrîler tarafından Hellenizmi işleyen felsefe mektepleri devam ettiriliyordu. Buralarda da İskenderiye'dekine benzer ilimler okutuluyordu. Bu sonuncu mektepler Süryânîlerin (Ârâmîlerin) ellerinde olup aynı zamanda Mezopotamya ve İran kültürlerinin daha fazla etkisi altındaydılar. Bu kültür muhitinin etkisiyle Arianizm, Nastûrîlik ve Ya'kûbîlik gibi yeni hristiyanlık akımları Mısır-Suriye sahasında ortaya çıkmışlardı. Roma ve İstanbul mektepleri daha çok hukuk ve gramerle meşguldüler.

Sâsânîler de Hellenizme ve fikrî hayata büyük önem veriyorlardı. Devletin kurucusu Erdeşir b. Bâbek devrindenberi çeşitli dillerden tercüme yapılmış, Şâpûr tarafından Hûzistan'da Cüdi-Şâpûr Akademisi kurulmuş, zamanla bu akademi Hellenizmin büyük merkezlerinden biri haline gelmişti. Bizans'ın takibinden kaçan Nastûrî alimler ve felsefeciler buraya sığınmışlardı. 529 yılında Justinianus Atina'daki Akademi'yi lâğvedince buradaki putperest filozofların çoğu İran'a gidip Husrev Anûşirevân ve veziri Buzurgimih'r'in hizmetine girmişlerdi. Bu iki değerli devlet adamı ilme gösterdikleri himaye ile Cüdi-Şâpûr Akademisini büyük bir ilim merkezi haline getirmişlerdi. Bu sırada başta Aristo'nun eserleri ve *Kelîle* ve *Dimne* olmak üzere Yunanca ve Sanskritçe'den Pevlevî diline çok miktarda tercüme yapıldı. Yunanca ve Hindçe'den başlayan bu tercüme faaliyeti Abbâsîlerin başlarındaki tercüme hareketinin gelişmesine büyük yardım etti. Arapçaya tercüme edilen Hindçe eserlerin çoğu Pevlevî dilini bilen Hindistan'lı âlimler tarafından Arapçayı iyi bilen İranlı

âlimlerin yardımıyla çevrildi. İranlılar bu tercümelerde aracı rolünü oynadılar. İranlıların ve Yunanlıların da bulunmasına rağmen Cündi-Şâpûr Akademisinde ilmî hâkimiyet Nastûrî Süryânilerin elindeydi.

Bir de Harran'da kuvvetli bir mektep vardı. Bu mektebin durumu bir ayrıcalık gösteriyordu. Burası bir putperest ekolüydü. İbn el-Nedîm'in nakline göre, bunlar Me'mûn devrine kadar cizye ödeyerek kendi dinlerinde kalmışlardır. Me'mûn son seferine çıkarken bunları görüp durumlarını öğrenince kitâbî dinlerden birini kabul etmelerini istemiş, aralarından bir kısmı müslüman ve hristiyan olmuş ise de, Me'mûn'un bu sefer esnasında ölmesi üzerine hristiyan olanlar yeniden eski dinlerine dönmüşlerdir. Müslüman olanları ise mürtedlere verilen ölüm cezasından korktuklarından müslüman kalmışlardır. Buradaki putperestler bir fakihin tavsiyesiyle kendilerini Şâbi'î (bk. *Kur'ân*, Bakara sûresi âyet 62; Mâ'ide sûresi, âyet 69; Hacc sûresi, âyet 17) tanıtarak bir müddet daha varlıklarını korumuşlardır (İbn el-Nedîm, *el-Fihrist*, Mısır 1348, s. 440-441). Daha sonraları önemli eserlerin bir çoğunu Arapçaya tercüme edecek ve daha önce yapılan tercümeleri düzeltecek olan Şâbit b. Kurra Harranlı bu putperestlerdendir.

Hellenizm bazılarının iddia ettiği gibi, medeniyetin bir gerileme devri değil aksine cihanşumûl bir hal almak için dünyaya ilk geniş mânâda açılıştır. Helenizmden önce, Yunan medeniyeti Anadolu, Mısır ve bir dereceye kadar Suriye medeniyetlerinden etkilenmiş, bu medeniyetlerin birikimi neticesinde doğmuştur. İskender'in seferleriyle bu medeniyet İran, Mezopotamya, Hind ve hattâ Çin medeniyetleriyle de temasa geçmiş, zenginleşerek cihanşumûl bir hâl almış, Yunan mitolojisinin efsanevî karakterinden kurtulmuştur. Eski Yunan filozoflarının hiçbiri Arşimed, Öklid, Galinos, Diyaskorides, Filon ve Hindistan'da bu devirde yetişen matematikçilerle müsbet düşünce bakımından mukayese edilecek durumda değildir. Yunan filozofları bir takım yarı efsanevî felsefî nazariyelerle kâinatı ve olayları izah etmeye çalışmışlar, Hellenizm devri âlimleri ise bazı tabiat kanunlarını bularak olayları bu kanunlarla açıklamışlar, müsbet ilmin gerçek mânâda temellerini atmışlardır.

İlk tercümeler :

Bu umûmî izahattan sonra diyebiliriz ki, İslâmiyet çıktığı sırada Arabistan'ın kuzeyi zamanına göre en kuvvetli bir felsefe ve ilim muhitiyle çevrili durumdaydı. İlk yayılma alanındaki bu felsefe ve ilim muhitinden İslâmiyet'in ve Müslümanların etkilenmemeleri imkânsızdı. Zamanla

Müslümanlar buraların halklarıyla haşin-neşir olunca aralarında bir takım dînî ve fikrî münakaşalar çıktı. Zaten, Peygamber'in ölümünden sonra hilâfet meselesi Müslümanlar arasında önemli bir münakaşa konusu olmuştu. Zamanla buna kaza-kader, Allah'ın sıfatları, devlet idâresinin şekli gibi yeni konular eklendi. Diğer dinlerin mensuplarıyla Müslümanlar arasında dînî ve siyâsî münakaşalar çıktı. Müslümanlar temasta buldukları milletlerin ilim ve felsefelerine, bunların pratik neticelerine ilgi duymaya başladılar. Onların ellerinde dolaşan kitaplarla temasa geçmeleri gerekiyordu. Fakat, ilmî ve fikrî seviyeleri henüz gelişmediği için bu eserlerle doğrudan temas kuramazlardı. Bu konuda kendilerine yardımcıları gerekiyordu. İşte bu yardımcıları, önceleri müslüman olan İranlılar, müslüman hükümdarların ve devlet adamlarının hizmetinde bulunan hristiyanlar (bilhassa nastûrî Süryânîler) ve bir dereceye kadar Yahudiler oldular. Daha sonraları buna Hindliler, diğer müslümanlar, Harranlılar ve Nabatîler (Bâbilliler) de katıldılar. Pehlevî dilinden, Yunanca'dan, Süryânîce'den, Sanskritçe'den, Kıbtça'dan ve Nabatîlerin dilinden Müslümanların ortak ilim dili olan Arapça'ya pek çok eser tercüme edildi. Bir edebî dil olan Arapça zamanla bir kültür ve medeniyet dili haline de geldi. Şu hususa işâret etmek gerekir ki, bu tercüme faaliyetleri pek az istisnasıyla Eskilerin İlimleri ('ulûm el-evâ'il = 'ulûm-i dahîle) denilen felsefe, riyâziyyât, tıp, nücûm, kimya gibi ilimler sahalarında oldu. Bazı masal, hikâye, tarih kitapları dışında diğer sahalarda tercüme yapılmadı.

İslâmiyetten önce bir edebî dil hâline gelmeye başlayan arapça'ya tercüme yapıp yapılmadığını bilmiyoruz. Yalnız, Araplar arasında az da olsa Yahudilik ve Hristiyanlık yayıldığından, İncil ve Tevrat'la uğraşan kişiler bulunduğundan haberdarız. Acaba bu kişiler bu kitapları Arapça tercümelerinden mi okuyorlardı? Ayrıca, bu sırada Araplar arasında İran menşeli bazı destan ve hikâye kitaplarının dolaştığına dâir haberler bulunmaktadır. Bazı müfessirler

« ومن الناس من يشتري لهو الحديث ليضل عن سبيل
الله بغير علم ويتخذها هزوا أولئك لهم عذاب مهين »

(*Qur'ân*, Luqmân sûresi âyet 5) âyetinin tefsirinde, Peygamber zamanında Hîre ve Şam taraflarından eski İran efsânelerine ve tarihine dair eserler getirip Mekke'de satan Naẓr b. el-Hâriş'e işâret edildiğini söylerler (el-Suyûfî, *el-Dürr el-mansûr*, V, 158-159). Mekke'de satılan bu kitapların arapça olmaları kuvvetle muhtemeldir.

İslâm devrinde ise tercümelerden ilk defa İran'ın fethi münâsebetiyle bahsedilir. İbn Haldûn'un nakline göre, Sa'd b. Ebî Vakğâş İran'ın fethi sırasında Hz. Omar'a mektup yazarak Pehlevî dilinde yazılmış değerli kitaplar bulunduğunu bildirmiş, bunların Arapça'ya tercümesi için izin istemiştir. Hz. Omar da *Kur'ân* varken Müslümanların başka kitaba ihtiyaçları olmadığı cevabını vermiş, bu eserler suya atılarak veya ateşte yakılarak imha edilmiştir (İbn Haldûn, *el-İbar*, Kahire 1284, I, 400; *Keşf el-zunûn*, nşr. Ş. Yaltkaya - Rifat Bilge, İstanbul 1972 tabı, s. 679). Bunun benzeri bir iddia da İskenderiye Akademisi'nin kütüphanesi hakkında ileri sürülür. Bunların doğruluğunu isbat etmek güç olmakla beraber, ilk fütûhât heyecanı devirlerinde buna benzer tahriplerin olduğu çeşitli zamanlarda görülmektedir. İbn el-Nedîm'in eserinden başka Pehlevî dilinden Mâhenkerd adlı biri tarafından Arapça'ya tercüme edilen bir eserin mukaddimesinde İskender'in İran'daki akıl almaz tahripleri anlatılmaktadır (Nuruosmaniye nr. 2800, yap. 231 a-244 b). Haçlıların ve Moğolların İslâm Dünyası'nda, Avrupalıların Amerika'da ve diğer sömürgelerde yaptıkları tahripler mâlûmdur. Lâkin, İskenderiye ve Cüdi-Şâpûr Akademilerinin faaliyetlerine devam ettikleri ve Müslümanların buralardaki tabibleri ve âlimleri hizmetlerine aldıkları düşünülecek olursa yukarıdaki iddianın zayıflığı ortaya çıkar.

Kaynakların ittifakla kaydettiklerine göre, İslâm devrinde Arapça'ya yapılan ilk tercümeler Hâlid b. Yezîd b. Mu'âviye (ölm. 85 h./704 m.) tarafından yaptırılmıştır. Hâlid kendisini kimyaya vermiş, İskenderiye Akademisi (el-Sevârî)'nden Arapça bilen âlimleri Dimâşk'a çağırarak kimya, tıp, nücûm v.s. konularda Yunanca'dan ve Kibtça'dan Arapça'ya kitaplar çevirtmiştir. Bu mütercimlerin başkanı İskenderiyeli Step-hane (اصطن القديم) idi. (*el-Fihrist*, s. 330, 340, 497). F. Sezgin, Hâlid b. Yezîd'in kimyâya dâir 15 eserinden bahseder. Bunlardan biri Hâlid ile Marianus adlı bir râhib arasında geçen kimyâya âit konuşmaları ihtiva etmektedir (F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, IV, Leyden-Brille, 1971, s. 120-127). Yine aynı devirde Halife I. Mervân (ölm. 65 h./685 m.)'ın tabîbi Mâserceveyh el-Basrî el-Yahûdî İskenderiye Akademisi'ne mensup tabiblerden Ahron (Haron=Hârûn)'un tıbbâ dâir bir eserini (*Künnâş'ını*) Arapça'ya çevirmiştir. Bu elkitabı sonraları Omar b. Abdil'azîz (ölm. 101 h./720 m.) tarafından Emevîlerin Kitap Hazinesi (خزائن الكتب)'nden çıkarılarak çoğaltılmış ve halkın hizmetine sunulmuştur (İbn Culcul, *Tabakât el-eşîbbâ va 'l-hukamâ*, nşr. Fu'âd Seyyid, Kahire 1955, s. 61; İbn Ebî Uşaybi'a, *Uyûn el-enbâ*, Mısır 1299/1882, I, 163; Sezgin, *aym eser*, III, Leyden-Brille 1970, s. 206-207).

Mâlî dîvanlar :

Bundan sonra, Abdülmelik devrinde (65-86 h./685-705 m.) dîvanlar Arapça'ya tercüme edildi. Burada bahis konusu olan dîvanlar mâlî dîvanlar olmalıdır. Zira, askerî dîvanlar daha Hz. Omar devrinde Arapça tertibedilmişlerdi. Diplomasi dilini kullanan Dîvân el-İnşâ'nın da Arapça olması gerekir. Halifelerin valileri ve kumandanlarıyla Arapça'dan başka bir dille yazışmada bulunmaları tahmin edilemez. Devrimize kadar kitaplarda gelen vesikalar da bunu te'yid etmektedir. Abdülmelik devrine kadar mâlî dîvanlar Irak'ta Farsça, Şam'dan Yunanca, Mısır'da Kibtça idi. Önce Abdülmelik, buralarda mezkûr dillerde basılan paraları Arapça bastırmaya başladı. Arkasından *Divân el-Mâl* başkanı Sergion'a kendi emrindeki dîvanları Arapça'ya çevirmesini emretti. Sergion bunu yapmak istemeyince Dîvân el-İnşâ başkanı mevâlîden Ebû Şâbit Süleymân b. Sa'îd (Hüseyn'in mevlâsı)'i bu işle görevlendirdi. O da Mısır ve Suriye'deki mâlî dîvanları Arapça'ya çevirtti (Bazıları bu çevirinin Hişâm devrinde gerçekleştirildiğini söylerler). Irak'da ise bu işi Abdülmelik'in valisi Haccâc (ölm. 95 h./714 m.) gerçekleştirdi. Haccâc, önce bu işle Dîvân el-Mâl başkanı Zâdenferruh b. Perî'yi görevlendirmişti. Zâdenferruh bu işi kasden yapmadı. Bu zatın İbn el-Eş'aş isyanı sırasında (80-82 h./700-702 m.) ölmesi üzerine, Temîm'in mevlâsı Şâlih b. 'Abdirrahmân el-Sicistânî, İranlıların büyük muhalefetine rağmen, mâlî dîvanları Farsça (Pehlevî dili)'dan Arapça'ya çevirtti. Daha sonraları II. Mervân (ölm. 132 h./750 m.)'ın kâtipliğini (vezirliğini) yapacak olan Abdülhamîd b. Yahyâ el-Kâtib (ölm. 132 h./750 m.), Şâlih b. 'Abdurrahmân'ın bu işi yapmakla kâtiplere çok büyük bir iyilikte bulunduğunu söyleyecektir (*el-Fihrist*, s. 338-339 Barthold, İslâm medeniyeti tarihi, ilâveler 18. not).

Bu devirdeki tercüme faaliyetleri sâdece bu kadarla kalmamıştır. Zâdenferruh b. Perî, Kuteybe b. Müslim tarafından Horasan'dan Haccâc'a gönderilen İran coğrafyasına dair bir eseri Pehlevîce'den Arapça'ya tercüme etmiştir. Hişâm b. Abdülmelik (ölm. 125 h./743 m.)'in kâtibi ve on arap belliginden biri sayılan Ebu 'l-'Alâ Sâlim b. Abdil'azîz belki de daha önce Pehlevîce'ye tercüme edilen Aristo'nun İskender'e yazdığı risâleleri Arapça'ya çevirmiştir. Mes'ûdî'nin bir kaydına göre Sâlim, İran takvimine göre 1313 yılında Sâsânî hükümdarlarının tarihine âit minyatürlü bir kitabı Arapça'ya çevirmiştir. Sâlim'in oğlu Cebele de *Kitâb Rüstüm* ve İsfendiyâr ile *Kitâb Behrâm Cûbîn*'i tercüme etmiştir. İkinci eserde Türk tarihine dâir epeyce mâlûmât bulunuyordu. (el-Mes'ûdî, *el-Tenbîh ve'l-işrâf*, nşr. 'Abdullâh İsmâ'îl el-Şâvî, Bağdad 1357/1937, s. 92-93; el-

Fihrist, s. 171, 342, 424; M. Muhammedî, «*el-Mütercimân va 'l-naķale 'an el-Fârisiyye îla 'l-'Arabiyye fi 'l-kurûn el-islâmiyyet el-ülâ*», *Mecellet el-Dirâsât el-Edebiyye*, Beyrut 1965-1966, sayı III-IV, 194-243). Yukarıda zikredilen Mâhenkerd ile *Sîret el-Fürs*'ün mütercimi ve bir çok Farsça eseri manzum olarak Arapça'ya çeviren Ebân el-Lâhikî de bu devrin mütercimlerinden (el-*Fihrist*, s. 172, 342). Câhiz, Pehlevî dilinden tercüme yapanlar arasında 'Abdülhamîd el-Kâtib, Ebû 'Ubeydillâh (?), Ğaylân b. Muslim el-Dimaşkî (ölm. 132 h./750 m.)'yi zikretmektedir (el-Câhiz, *K. el-Beyân va 'l-tebyîn*, nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1948-1949, III, 29). İştahrî, 'Abdülhamîd el-Kâtib'in Pehlevî dilinden tercümeler yaparak dîvan usullerini ıslâh ettiğini kaydeder. Ebû Hilâl el-'Askerî bu hususta şunları söyler :

«Bir dilde kelimeleri ve mefhumları kullanmasını iyi bilen bir şahıs başka bir dili kullanmaya başlarsa birinci dildeki ifadeleri aynen ikinci dilde de kullanır. Görmüyor musun, Abdülhamîd el-Kâtib kendisinden sonrakiler için açtığı çığırda yazı örneklerini Farsça'dan Arapça'ya çevirmiştir.» Ebû Hilâl'in bu sözleri arap inşâ sanatının İran tesiri altında geliştiğini açıkça ortaya koymaktadır (M. Muhammedî, *aynı makâle*).

Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapanlar arasında en müstesnâ yeri hiç şüphesiz Şâlih b. 'Abdirrahmân'ın talebesi İbn el-Muķaffa' (öldürülmesi 142 h./759 m.) alır. Aslen İran'lı olan bu âlim ve mütefekkir Emevîlerin sonlarıyla Abbâsîlerin başlarında çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuştur. Onun tarafından Arapça'ya çevrilen *Kelîle ve Dimne* bize kadar ulaşan eski eserler arasında arap nesrinin en mükemmel örneklerinden biridir. Bu eser İbn el-Muķaffa' 'ın tercümesi sâyesinde zamana kadar tam olarak gelebilmiş, dünya edebiyatının en yaygın eserleri arasına girmiştir. Bu eseri daha sonra Ebân el-Lâhikî ile Bişr b. el-Mu'temir de tercüme etmişlerdir (el-*Fihrist*, s. 172, 424). İbn el-Muķaffa' 'ın Pehlevî dilinden tercüme ettiği eserlerin bir kısmını hâvî bir liste İbn el-Nedîm tarafından verilmektedir. Bunlar arasında *Hudây-nâme fi siyeri mülûk el-'Acem*, saray teşrifâtından bahseden *Âyîn-nâme*, *Kitâb Mazdek*, *Kitâb el-Tâc fi sîreti Anûşîrevân*, *el-Edeb el-kebir*, *el-Edeb el-şagîr*, *Kitâb el-Yetîme* (bk. el-*Fihrist*, aynı yerler; el-Kiftî, *Muhtasar Târîh el-hukemâ* (el-Zevzenî muhtasarı), nşr. Julius Lippert, Leipzig, 1903, s. 220; *Uyûn el-enbâ* I, 308), İranlılarla Türkler arasındaki mücadelelerden, İsfendiyar'ın tarihinden ve Rüstüm b. Dâstân'ın öldürülmesinden bahseden *Kitâb Sikîsrân* (سکيسران), bir mübed tarafından telif edilen *Kitâb Tenser* bulunmaktadır (*Murûc* II, 118-119; M. Muhammedî, *aynı makâle*). İbn el-Muķaffa', ayrıca, daha önce Pehlevî diline tercüme edilen Aristonun

ve Porfirius'ün mantığa dâir eserleriyle Mânî, İbn Deysân ve Markios gibi gnostiklerin bazı kitaplarını da Arapça'ya çevirmiştir (*Murûc* VIII, 293; *el-Fihrist*, s. 337; el-Kiftî, s. 220; *Uyûn el-enbâ* I, 308; M. Muhammedi, *aynı makâle*). Erken devirde Pehlevîce'den Arapça'ya çevrilen eserler arasında Erdeşîr b. Bâbek'in hayatından bahseden *Kârnâmek*, *Kitâb Zemzeme*, *Kitâb Kârvend*, *Kitâb el-Şâhî* ve daha bazı kitaplar bulunmaktadır (*Murûc* II, 161-162; *el-Fihrist*, s. 424; R. Şeşen, «Câhiz'in eserlerinde farsça kelimeler», *Şarkiyât Mecmuası*, VII, 139, 140).

Emevîler zamanında arap diplomasisine ve devlet idâresine giren İran tesiri tercüme edilen siyâsî eserler, Abbâsîlerin başlarında Bermekîlerin ve İranlıların devlet idâresinde mühim derecede söz sahibi olmaları neticesinde daha da kuvvetlenmiştir. Sâsânî sarayı ve devlet adamları islâm müellifleri ve devlet adamları tarafından örnek alınmışlar, Roma ve Bizans'ın siyâsî tesiri zayıf kalmıştır. Bunda hiç şüphesiz İran'ın islâmlaşmasının da etkisi büyüktür. Arapça'ya tercüme edilen Eflatun ve Aristo'nun politik risâlelerinin fiili bir etkisi olmamış, onların devlet idâresi hakkındaki düşünceleri Fârâbî gibi bir iki filozofun dikkatini çekmekten öteye geçememiştir. Müslümanların İran devlet modelini örnek almalarında İran etkisi altındaki yerlerdeki kuvvetli kültür hareketinin ve Anûşirevân gibi bir hükümdarın İslâmiyet'in zuhuruna yakın bir zamanda yaşamış olmasının da mühim rolü olmalıdır. Nitekim, Nizâmülmülk'ün eserinde ve diğer siyâsetnâmelerde Anûşirevân ideal bir hükümdar örneği olarak görülecektir.

İslâm dünyasında tercüme faaliyetleri Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla hızlandı. Halife Ebû Ca'fer el-Manşûr (ölm. 158 h./775 m.) ve Bermekiler devrinden itibaren Cündi-Şâpûr Akademisi'ndeki Süryânîler, Hindliler ve daha sonra Harranlılar ve Nabatîler bu tercüme faaliyetine katıldılar. Bunlar Yunanca, Pehlevîce, Hindçe (Sanskritçe), Süryânîce, Nabatîce (Bâbil dili) ve Kıbtça'dan Arapça'ya pek çok eseri tercüme ettiler. Daha önce tercüme edilen bazı eserleri yeniden tercüme veya tashih ettiler. Bu devirde Lâtince'den tercüme yapıldığına dâir hiç bir kayıt yoktur. Mansûr devrinde, tercümelerine devam eden İbn el-Muâffa'-'dan başka, Cündi-Şâpûr Akademisi'nden ve Mansûr'un tabiblerinden Cürçis b. Cibrîl ile Bağdad patriği Sergios Yunanca'dan Arapça'ya bir çok eser çevirdiler. İbn Ebî Uşaybi'a, Patrik tarafından Hipokrat ve Galinos'a âit tercüme edilen pek çok tıp kitabı gördüğünü söyler (*el-Fihrist*, s. 340; *Uyûn el-enbâ* I, 122, 203, 205). Mes'ûdî de Mansûr devrinde Aristo'nun çeşitli eserlerinin, Batlamyus'un *el-Macasî*'sinin, Öklid'in *Uşûl el-hendese*'sinin Arapça'ya tercüme edildiğini kaydeder (*Murûc* VIII, 292). Bu

sıralarda Hindistan'dan Kenkeh el-Hindî, Şanchel el-Hindî, Şânâk el-Hindî, Cevder el-Hindî, Menkeh el-Hindî, Bermekîlerin hastahanesinin baştabîbî Şâlih b. Behlet el-Hindî gibi Hindistanlı âlimler yanlarında çeşitli eserler getirdiler. Bunları İranlı âlimlerin yardımıyla Arapça'ya çevirdiler (*el-Fihrist*, s. 342, 424; *Uyûn el-enbâ* II, 32-35). Bu eserler arasında *Sind-hind* (*Sind-hanta*) adıyla tanınan bir astronomi ve hesap kitabı, tıbbı ve edebiyata âit değerli eserler bulunuyordu. *Sind-hind* eski Yunan astronomisinde ve hesabında bulunmayan bazı yenilikler getiriyor, ondalık sistemi yerleştiriyor, matematiğe yeni boyutlar kazandırıyor. Ya'kûbî, astronomi ve hesap ilimlerinin esasını *Sind-hind*'in teşkil ettiğini, Hindlilerin kendi alfabelerine âit dokuz harfe birer değer vererek rakamları icad ettiklerini söyler. Hindlilerin hesap, astronomi, tıp, mantık ve felsefeye dâir önemli eserlerini sayarak bunların ilme etkisine değinir. Câhiz gibi, onların bir çok değerli eserleri olduğunu söyler, *Kelile ve Dimne* dışında hiç birinin müellifini vermez (el-Ya'kûbî, *Târîh*, Beyrut 1379/1960, I, 84, 94; *el-Beyân ve 'l-tebyîn* III, 27).

Çiyâşuddîn Cemsîd el-Kâşî de rakamların Hindlilerin buluşu olduğunu, onların sıfırı küçük bir dâire (o) ile gösterdiklerini söyler (*Miftâh el-hisâb*, nşr. Nâdir al-Nâbulusî, Dimaşk 1398/1977, s. 48-49). Daha sonraki devirlerde Sanskritçe'den tercüme yapanların başında ise Ebû Reyhân el-Bîrûnî gelir.

Mansûr devrinde kuvvetlenen tercüme hareketi Hârûn el-Reşîd devrinde de devam etti. Hârûn el-Reşîd tercüme heyetinin başına Yuhannâ b. Mâseveyh (ölm. 243 h./857 m.?)'i getirmişti (*Uyûn el-enbâ* I, 175). Bu sırada *Zic el-hârûnî* te'lif edilmiş, Haccâc b. Yûsuf b. Maţar Öklid'in *Uşûl el-hendese*'sini daha mükemmel bir şekilde tercüme etmiştir. Bu devirde Pehlevî dilinden tercüme yapanlar arasında 'Omar b. el-Ferruhân el-Tabarî (ölm. 200 h./815-816 m.) ile Sehl b. Hârûn (ölm. 215 h./830 m.), Yunanca'dan tercüme edenler arasında Yahyâ b. el-Bitrîk (ölm. 200 h.) bulunmaktadır. Yukarıda zikredilen hindli âlimlerin bir kısmı da bu devirde tercüme faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Şu hususa da işâret etmek gerekir ki, Hind matematiği ve tıbbı bazılarının söylediği gibi Ortadoğuya Abbâsîler devrinin başında değil, daha önce Sâsânîler devrinde gelmiş olmalıdır. Rakamların İslâm Dünyası'nda ne zaman kullanılmaya başladığı hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. Bu kadar önemli bir olay bir yenilik olsaydı mutlaka bahsedilirdi. Müslümanlar Hind rakamlarını Sâsânîlerden almış olmalıydılar. Yalnız, matematiğe verdikleri yeni güçle bu rakamları dünyaya tanıtan Müslümanlar olmuştur. Tercüme faaliyeti Halife Me'mûn devrinde (h. 198-218/m. 813-833) iyice hızlandı.

Bütün hicrî III. (m. IX-X) asır boyunca altın çağını yaşadı. Üçyüzlerden sonra hızını kaybetti. Nihâyet Yahyâ b. Adî (ölm. 363 h./974 m.), İbn Zur'a ve İbn Hammâr ile sona erdi. Bunların ölümünden sonra birkaç eser dışında birşey tercüme edilmedi. Kâtip Çelebî'nin deyimiyle, bu devirdeki mütercimler neyi Arapça'ya çevirdilerse ondan faydalanılabildi. Çevrilemeyen eserler olduğu gibi kaldı (*Keşf el-zunûn*, s. 1594). Yukarıda da temas edildiği üzere, mütercimlerin çoğu Süryânîlerdendi. Daha İslâmîyetten önce Süryânîce bir felsefe ve kültür dili haline gelmişti. İslâmın ilk beş asrı boyunca Süryânîce Arapça'nın yanında felsefe ve ilim dili olma niteliğini korudu. Hattâ, Arapça'ya tercüme edilmeyen bazı felsefe kitapları bu dile çevrildi. Ve bu dilde çeşitli serhleri yazıldı.

Hicrî III. asır arap ilim ve kültürünün altın çağı oldu. Bu asırda çok ünlü âlimler ve mütercimler yetişti. Ebû Ma'sar el-Belhî (ölm. 272 h./886 m.) *Kitâb el-nuzâkerât (li-Şâzân)* adlı eserinde «İslâm devrindeki mütercimlerin ustaları (خدق الترجمة) dördttür: Huneyn b. İshâk (ölm. 260 h./873 m.), Ya'kûb b. İshâk el-Kindî (ölm. 256 h./870 m.), Şâbit b. Kurrat el-Harrânî (ölm. 288 h./901 m.), 'Omar b. el-Ferruhân el-Tabarî'dir» der (*Uyûn el-embâ* I, 207). Bu mütercimlerin ilk üçü III. asırda yaşamışlardır. Bunlar hem tercüme ettikleri dilleri, hem Arapça'yı çok iyi biliyorlardı.

Arapça'ya tercüme edilen bu kitaplar İskenderiye ve Cündi-Şâpûr Akademislerinden, Süryânîler ile Harrânîlerin mekteplerindeki kütüphânelere, Hindistan'dan ve Bizans'tan temin ediliyordu. Me'mûn, Bizans İmparatoru'ndan izin aldıktan sonra Haccâc b. Ma'ar ile Beyt el-Hikme başkanı Selm (Sâlim) el-Harrânî'nin bulunduğu bir heyeti kitap temin etmek için Bizans'a göndermiştir. Daha sonraları Benû Şâkir de Huneyn b. İshâk başkanlığındaki başka bir heyeti aynı maksatla Bizans'a yollamışlardır. Bu heyetler çeşitli konularda nâdir eserler getirmişlerdir. Koşa b. Luğa el-Ba'lebekî de yanında değerli eserler getirmiştir (*el-Fihrist*, s. 339-340). Anadolu'ya yapılan seferlerde ve bilhassa Mu'tasım tarafından Ankara ve Amorium'un fethinde (h. 223/m. 838) bazı değerli eserler ele geçirilmiştir. Bizans'a gidenler arasında İbn el-Nedîm gibi kitap tüccarlarının da olduğu bilinmektedir. İbn el-Nedîm'in Ebû Ma'sar el-Belhî'den nakline göre, Sâsânîler devrinde Ceyy (İsfahan) şehrinde Sârûye (Akademi) denilen büyük bir kütüphâne kurulmuştu. Buradaki eserler arasında Arapça'ya tercüme edilen *Zîc el-şehriyâr* da vardı. Yine İbn el-Nedîm hicrî 350 (961 m.) yılında İsfahan surlarından bir kısmının göçmesi üzerine çok eski kitaplar çıktığını, bu kitaplardan 40 tan fazlasını Bağdad'ta gördüğünü, bunların bazılarının Ebû Süleymân el-Manţîkî el-

Sicistânî (ölm. 372 h./983 m. den sonra)'nin yanında bulunduğunu kaydetmektedir (*el-Fihrist*, s. 335-336).

İbn el-Nedîm bize Yunanca, Süryânîce, Farsça, Hindçe ve Nabatîce'den tercüme yapanların listelerini verir. İbn Ebî Uşaybi'a ise sâdece Yunanca ve Süryânîce'den tercüme yapanların listelerini vermekte, diğer dillerden tercüme yapanlardan hâl-tercümelerinde bahsetmektedir. Her iki müellif mütercimler hakkında bazı değerlendirmeler yapmakla beraber onları tarihî bir sıraya koymazlar. Hâl-tercümelerini verirken tarihî sırayı bir dereceye kadar göz önüne alırlar (*el-Fihrist*, s. 340-342; *Uyûn el-enbâ* I, 203-206). Bu mütercimleri Mansûr-Hârûn el-Reşid devirleri arasında faaliyette bulunan, Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde Beyt el-Hikme etrafında toplananlar, Mütevekkil devrinde ve ondan sonra devam eden komisyonda faaliyette bulunanlar olmak üzere üç gurupta toplamak mümkündür. Birinci devrede Bermekîlerin, ikinci devrede Benû Sehl ve Muhammed b. 'Abdilmelik b. el-Zeyyât (ölm. 233 h./847 m.)'ın, üçüncü devrede Benû Şâkir'in tercüme faaliyetlerinin yürümesinde büyük yardımları olmuştur. İbn el-Nedîm'in bir nakline göre, Benû Şâkir mütercimler için ayda 500 dinâr (altın) harcarlardı. Benû Şâkir'in himâye ettiği mütercimler arasında Huneyn b. İshâk, oğlu İshâk b. Huneyn, yeğeni Hubeys el-A'sem, Şâbit b. Qurra el-Harrânî ve Koşa b. Luğa el-Ba'lebekî gibi Arapça'yı, Yunanca'yı, Süryânîce'yi çok iyi bilen kişiler bulunmaktaydı. Bunlardan Huneyn b. İshâk ile Şâbit b. Qurra mütercimler arasında müstesnâ bir yer işgal ederler. Bunlar kendilerinden önce ve zamanlarında Yunanca'dan yapılan bir çok tercümeyi islâh etmişler, sayısız kitap tercüme etmişlerdir. Kâtip Çelebi «Şâbit b. Qurra'nın çevirileri olmasaydı kimsenin hikmete dâir kitaplardan faydalanamayacağı söylenir.» der (*Keşf el-zunûn*, s. 1594). Bu söz Şâbit'in İslâm düşüncesi içindeki yerini kâfi derecede göstermektedir. Daha sonraları yaşayan Yahyâ b. 'Adî'yi de usta mütercimler arasına sokabiliriz. Nabatîce'den ise İbn Vaşşiyye (ölm. 296 h./909 m.) tercümeler yapmıştır. Bu zât da hem Arapça'yı hem kendi dili olan Nabatî (Kesdânîce)'yi iyi biliyordu. Tercümeleri daha çok tıp, kimyâ ve nücûma dâirdir. (*el-Fihrist*, s. 342, 433, 504-505). Hindçe'den tercüme yapanların listesini yukarıda verdik. İbn Ebî Uşaybi'a bunların tercüme ve teliflerinin listelerini zikredilen yerde verir. İbn el-Nedîm ise bu mütercimlerden bir kısmını zikreder, fakat tercümelerinden bahsetmez. Bununla beraber hindçe kitaplardan bazılarının mütercimleri müellifleri gibi belli değildir. Farsça'dan tercüme edilen eserler için de durum aynıdır. 'Omar b. el-Farruhân el-Tabarî ve Ebû Ma'sar el-Belhî'nin Pehlevî dilinden tercüme yapan en meşhur mütercimlerden oldukları kayde-

dilmesine rağmen, bu müelliflerin hâl-tercümelerinde verilen eserlerden hangilerinin tercüme olup olmadığını ayırtetmek mümkün değildir. İbn Vaḥşiyye tarafından Nabaṭice'den yapılan tercüme ve kimyâ kitapları için de durum aynıdır. Yunanca'dan yapılan tercümelerin mütercimleri ise daha iyi bilinmektedirler.

Görüldüğü üzere, tercüme faaliyeti Irak ve Suriye sahasında görülmektedir. Daha doğuda bazı farsça ve hindçe kitaplar tercüme edilmiş olabilir. Endelüs ve Kuzey Afrika'da bu devirlerde zikredilen dillerden tercüme yapıldığına dâir bir kayda rastlanmamaktadır. İslâm Dünyası'nın doğusunda tercümeler yapılır, büyük ilim adamları ve felsefeciler yetişirken Endelüs'te Eskilerin İlimleri'ne dâir hristiyan papaslarının kullandığı birkaç önemsiz kitaptan başka bir şey bilinmiyordu. Endelüste'ki hristiyan tabibler *Aphorismi* adlı bir tıp kitabını kullanıyorlardı. Bu eser Hipokrat'ın *el-Fuṣûl fi'l-ṭibb*'ının lâtince tercümesi olmalıdır. Ancak, hicrî IV. (m. X.) asrın ilk yarısında Halife el-Nâşir Li-dînillâh 'Abdurrahmân b. Muḥammed zamanında (h. 300-350/m. 912-961) doğuda tercüme ve te'lif edilen eserler doğudan gelen âlimler ve doğuya tahsile giden talebeler vasıtasıyla Endelüs'e gelmeye başladı. Onun oğlu el-Ḥakem el-Mustanşir zamanında (h. 350-366/m. 961-977) doğuya heyetler gönderilip çeşitli konularda eserler getirildi. Eskilerin İlimleri Endelüs'te de yayıldı. Büyük bir kütüphaneye meydana getirildi. Aynı asır başlarında, Endelüs'te Eusobios el-Ḳaysarâni'nin *Chronica*'sının St. Jérôme tarafından Lâtince'ye yapılan tercümesi Arapça'ya çevrildi. Endelüs Emevileriyle iyi münâsebetler kurmuş olan Bizans İmparatoru Romanos'un (Lekapenos olmalı) hicrî 337 yılında (milâdî 948-949, Konstantinos Porfirogenotos devri) el-Nâşir Li-dinillâh 'Abdurrahmân'a gönderdiği hediyeler arasında Dioskorides'in *Kitâb el-ḥaṣâyiş*'inin güzel bir nüshası bulunuyordu. Romanos, 'Abdurrahmân'a bu eser ile Paulus Orisius (milâdî IV. veya V. asır)'un lâtince tarihini tercüme ettirmesini tavsiye etmekteydi. Romanos üç yıl sonra Nikola adlı bir râhibi Kurtuba'ya göndermiş, bu râhibin, Ḥasdây b. Şabrûṭ el-İsrâilî ve İbn Culcul'un buldukları bir heyet tarafından zikredilen iki eser Arapça'ya çevrilmiştir. Halbuki, Diaskorides'in ünlü eseri doğuda el-Mütevekkil devrinde (232-247 h./847-861 m.) Stephan b. Basil ve Ḥuneyn b. İshâk tarafından tercüme edilmişti. İbn Culcul, Dioskorides'in eserine bir de ilâve yazmıştır (İbn Culcul, *Ṭabaḳât el-eṭṭebbâ*, s. 2-3, 22). Endelüs'te bunlardan başka herhangi bir eserin tercüme edilip edilmediğini bilmiyoruz. Lâtince'den doğuda tercüme yapıldığına dâir bir kayıt yoktur. İhtimal bu dilden yapılan tercümeler sâdece Endelüs'te çevrilen birkaç kitaba münhasır kalmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere,

İslâm Dünyası'ndaki tercüme faaliyeti IV. (milâdî X.) asrın sonunda durmuş, bundan sonra, yapılan tercüme üzerine şerhler yazılmış, aynı konularda eserler meydana getirilmiştir. Arapça'ya yapılan bu tercümeleri, başlıca, Felsefe-Mantık, Riyâziyyât, Tıp-Zooloji, Kimyâ-Botanik, Edebiyat neveleri olmak üzere beş ana gurupta toplamak mümkündür.

Felsefe-Mantık :

Bu kısımdaki eserler arasında önce Aristo'nun mantık külliyyâtı *Organon*'un tercüme edildiği görülmektedir. Bu külliyyâta *Organon* adı Aristo tarafından değil, çok sonraları Bizans devrinde verilmiştir. Aristo bu eserleri müstakil birer kitap olarak te'lif etmiştir. Aristo'nun *Katagorias* (*el-Makûlât*), *Périhermeniyas* (*el-İbâre*), *Birinci Analitikler* (*el-Kiyâs*), *İkinci Analitikler* (*el-Burhân*), *Topika* (*el-Cedel*), *Sofistika* (*el-Hikmet el-mumavvaha veya al-Radd 'ala 'l-Sofestâ'iyîn*) adlı eserleri *Organon*'un esasını teşkil ederler. Daha sonra, Süryânîler devrinde *Organon*'a Aristo'nun *Retorika* (*el-Hiâbe*) ve *Poetika* (*el-Şîr*)'sıyla İslâm devrinde Porfirius'un *İsagoci*'si de ilâve edilerek bu külliyyât dokuz kitaba çıkarılmıştır. Bu eserlerin önce Farsça'ya yapılan tercümeleri İbn el-Mukaffa' tarafından Arapça'ya çevrilmişti (bk. s. 7-8). Daha sonra bunların Yunanca asılları çeşitli kimseler tarafından Arapça'ya çevrilmişlerdir. Kaynaklardaki kayıtlara göre, *Katagorias*'ın aslı Hüneyn b. İshâk, bazı şerhleri Theon ve çeşitli kişiler tarafından çevrilmiştir. *Périhermenias* da Hüneyn tarafından çevrildi. *İkinci Analitikler* Mettâ b. Yûnus tarafından tercüme edildi. *Topika* (*el-Cedel*) Ebû 'Osmân el-Dimaşkı, İbrâhîm b. 'Abdillâh el-Şemîne, Yahyâ b. 'Adî tarafından çevrildi. Bir de çok eski bir tercümesi vardır. *Sofistika* İbrâhîm b. Bekûş el-'Uşârî ve Yahyâ b. 'Adî tarafından çevrildi. *Poetika* Mettâ b. Yûnus ve Yahyâ b. 'Adî tarafından çevrildi. *Retorika* İshâk b. Hüneyn ve İbrâhîm b. 'Abdillâh tarafından çevrildi. Bunun da çok eski bir tercümesi vardır. Porfirius'un *İsagoci*'si ile *el-Medhal ila 'l-kiyâsât el-hamliyye* adlı eserleri Ebû Osmân el-Dimaşkı tarafından Arapça'ya çevrilmişlerdir (*el-Fihrist*, s. 347-349, 354; el-Kıfî, s. 34-38, 256). Bu eserlerin başta el-Kindî olmak üzere çeşitli kişiler tarafından şerhleri ve muhtasarlari yapılmıştır. Bunların arasında tercüme olup olmadığını kestirmek mümkün değildir. Mantığa dâir bu eserler el-Fârâbî tarafından ele alınarak yeniden telif ve şerh edilmişler, İslâm Mantığı'nın esasını teşkil etmişlerdir.

Felsefeye dâir eserlere gelince, el-Kindî Sokrates'in *Diyalogları*yla *Ölüm Hikâyesi*'ni çevirmiştir (*el-Fihrist*, s. 358, 363). Eflatun'un eserle-

rinden *Kanunlar (el-Nevâmîs)*'ı Hüneyn b. İshâk ve Yahyâ b. 'Adî tarafından, *Timavs*'ı Yahyâ b. Bitrîk ve Hüneyn b. İshâk tarafından çevrilmiştir. *Cumhuriyet (el-Siyâse)*'inin çevrildiği söylenirse de bu şüphelidir. Kütüphanelerde yazmaları bulunan ve ona nisbet edilen bazı eserlerin onun tarafından yazıldığı çok şüphelidir. Yalnız, *Takvîm el-siyâset el-mulûkiyye* adı altında toplanan vecîzeler onun olmalıdır (*el-Fihrist*, s. 343-344; el-Kıfî, s. 17-18; R. Şeşen, *Nevâdir el-Mahtûât el-'arabiyye*, Beyrut 1975, I, 337).

Aristo'nun felsefeye dâir eserlerinden *Kitâb el-nefs (de Anima)*'i İshâk b. Hüneyn tarafından, *Kitâb el-ilâhiyyât (Mâba'd el-tabî'a)*'sının bütününe yakın kısmı İshâk b. Hüneyn, Eştâs (el-Kindî için), Şemlî, Mettâ b. Yûnus, Hüneyn b. İshâk, Yahyâ b. 'Adî tarafından tercüme edilmiştir. *Kitâb el-kevn ve 'l-fesâd (Kozmoloji)*'i İshâk b. Hüneyn, Ebû Osmân el-Dimaşkî ve İbn Bekûs tarafından, Porfirius'un *Kitâb el-'akl va 'l-naql*'i ile *Makâle fi 'l-nafs*'i bilinmeyen bir mütercim tarafından (Ayasofya nr. 2457, yap. 48^b-50^b), bu eserin İskender el-Afrodîsî şerhi Koşta b. Luğa, Mettâ b. Yûnus tarafından, Lamakdros (لامقدروس) şerhi Eştâs (اشطاس) ve Mettâ b. Yûnus tarafından tercüme edilmiştir. *Kitâb el-ahlâk (Ethike)*'nin Porfirius şerhi Hüneyn b. İshâk, *Kitâb el-mir'ât*'i ise Haccâc b. Maţar tarafından tercüme edilmiştir. Aristo'dan tercüme edilen bu eserler Müslümanlarda felsefe ve psikolojinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bunlardan başka Theofristos (ثاوفريسطاس)'un *Kitâb el-ħiss va 'l-maħsûs*'u İbrâhîm b. Bekûs, *Mâ ba'd el-tabî'a*'sı Yahyâ b. 'Adî, Proklos'un psikolojiye dâir bir risâlesinden bir parça Ebû 'Alî b. Zur'a tarafından tercüme edilmişlerdir (*el-Fihrist*, s. 351-355). Ammonios'tan ise *Kitâb fi ârâ' el-felâsife bi-iħtilâf el-ekâvîl li'l-mebâdî* adlı eseri çevrilmiştir (*GAS*, IV, 188). Görülüyor ki, Müslümanlar felsefeye âit temel kitapları Yunanlılardan almışlardır. Hind ve İran felsefeleri ise daha çok tasavvuf sahasında etkili olmuşlardır. Kelâm ilmi sâhasında tasavvufun aksine Yunan mantık ve felsefesi tesirini göstermiştir. Kütüphanelerde el-Bitrîk b. Yahyâ ve Koşta b. Luğa başta olmak üzere çeşitli mütercimler tarafından tercüme edildiği kaydedilen Aristo ve İskender'e âit muhtelif siyâset risâlelerine rastlamaktayız. Bunların sağlamlıkları araştırılmaya değer (*GAL*, I, 202, S. I, 364; Fâtih Kütüphanesi nr. 5323 (716 h.); *Navâdir el-muhtûât el-'arabiyye* I, 326-327, 334). Felsefe konusunda tercüme edilen eserler şüphesiz bu kadarla kalmamıştır. El-Kindî'nin eserleri arasında bilgi nazariyesine ve ilimlerin tasnifine dâir kitaplar bulunmaktadır. Bunların dayandıkları temeller olmalıdır. Şu noktaya bilhassa işâret etmek gerekir ki, İslâm Felsefesi üzerinde Eflâtun ve Aristo'nun kendi eserlerinden ziyâde,

bunların eserleri üzerine yazılan Yeni Eflâtuncu şerhler ile Gnostiklerin eserlerinin büyük etkileri olmuştur. Bu konuda aracılığı ise Süryânîler yapmışlardır. Nasıl Hindçe eserler İranlılar vasıtasıyla Arapça'ya maledilmiş ise Yunanca eserler de Süryânîler vasıtasıyla Arapça'ya maledilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Yeni Eflâtuncu şerhlerin çoğu Arapça'ya çevrilmiştir. Arapça kaynaklarda bunların adları verilmekle beraber, çok azı dışında, Arapça'ya çevrilip çevrilmedikleri konusunda bir şey söylenmemektedir. Bu tercüme devrinde felsefe en büyük atılımı el-Kindî ile el-Fârâbî'nin yaptıkları mâlumdur. Buna benzer psikoloji sâhasında bir hamle el-Câhîz tarafından yapılmıştır. El-Câhîz insan ve hayvan psikolojilerine dâir enteresan fikirler ileri sürmüştür. Yalnız, bu görüşlerini sistematik bir hâle getirmemiş, çeşitli eserlerinde dağınık halde kalmıştır. O, bu görüşlerini bir eserinde sistemli hâle getirebilseydi deneysel psikolojinin ilk kurucusu olabilirdi.

Riyâziyyât :

Müslümanların «Eskilerin İlimleri» nden en çok ve en sağlam faydalandıkları sâhalar Riyâziyyât ve Tıp ilimleri olmuştur. Bunlardan ri-yâziyyât sâhası hesap, cebir ve mukâbele, geometri, astronomi, fizik, mekanik, mûsikî ve nücum ilimlerini içine alır. Teknik ilimlerin esasını da bunlar meydana getirir. Bu konuda eski yunan filozofları Eflâtun'a gelinceye kadar bir eser vermemiş olmalıdırlar. Eflâtun'un *Kitâb usûl el-hendese*'si Koşta b. Luğa el-Ba'lebekî tarafından tercüme edilmiştir. Aristonun *Fizik (el-Semâ el-tabî'î)*'inin çeşitli şerhleri Koşta b. Luğa, Ebû 'Osmân el-Dimaşkî, Basîl, 'Abdulmesîh b. Nâ'ima, İbrâhîm b. Ebi 'l-Şalt, Ebû Ravh el-Şâbî ve Yahyâ b. 'Adî tarafından tercüme edilmişlerdir. *Kitâb el-semâ' va 'l-âlem*'inin metni Yahyâ b. el-Bîrîk tarafından tercüme, Hüneyn tarafından ıslâh edilmiştir. *El-Âşâr el-'ulviyye (Meteoroloji)*'sinin çeşitli şerhleri Mettâ b. Yûnus ve Yahyâ b. 'Adî tarafından tercüme edilmiştir (*el-Fihrist*, 350-351). Autolykos'un *el-Kîrat el-mutaharrike*'si Hüneyn b. İshâk ve Şâbit b. Qurra tarafından, *el-Tulû' va 'l-ğurûb*'u yine Şâbit tarafından tercüme edilmişlerdir. Birinci eseri el-Kindî ıslâh etmiştir (*el-Fihrist*, 375; *GAS*, IV, 81-82). Aratosthenos'un geometriye dâir bir makâlesi de tercüme edilmiştir.

Riyâzî ilimler sâhasında eserleri en çok tercüme edilenler Öklid ve Arşimed'tir. Yukarıda, Manşûr devrinde Öklid'in *Uşûl el-hendese*'sinin Arapça'ya tercüme edildiğini söylemiştik. Daha sonra, Haccâc b. Maţar bu eseri *el-Hârûnî ve el-Me'mûnî* adlarıyla iki defa tehzîb etmiştir. Hüneyn

b. İshâk tarafından yeniden tercüme edilen bu kitap Şâbit b. Qurra tarafından islâh edilerek mükemmel hâle getirilmiştir. İbn el-Nedîm, sonraları bu eserin Nazîf el-Mutaṭabbib tarafın yeni bir nüshasının bulunduğunu, bu nüshada 40 şekil daha olduğunu söyler. İbn el-Nedîm'in ifâdesine göre bu ilâveler X. makâledeymiş. Anlaşılan X. makâlenin çeşitli müstakil tahrirleri olması bundan ileri geliyor. Öklid'in bu kitabı İslâm Dünyasında geometrinin temelini teşkil etmiş, bu eserin pek çok tahriri, serhi ve muhtasarı yazılmıştır (*el-Fihrist*, s. 371-372; *GAS*, V, 103-115). Bundan başka, Öklid'in eserlerinden *Kitâb el-ma'ṭayât* Huneyn ve Şâbit, *Kitâb el-manâzîr* Huneyn ve oğlu İshâk, *Kitâb el-müşâdarât* Şâbit, *Kitâb el-kısma* Şâbit ve Muhammed el-Bağdâdî tarafından tercüme edilmişlerdir. *Kitâb el-zâhirât*, *Kitâb el-zavâyâ 'l-hâdde fi 'l-dâ'ira*, *Makâla fi 'l-mîzân* (ölçüler), *Kitâb fi 'l-sıkal va 'l-hıffa va kıyâs el-ecrâm ba'zihâ bi-ba'z* (geometri-fizik), *Qavhün 'ala 'l-luḥûn* (müzik) adlı eserlerinin mütercimleri ise bilinmemektedir.

Arşimed'in eserlerinden *Kitâb el-küre va 'l-ustwâne* İshâk b. Huneyn ve Şâbit, *Tarbî' el-dâ'ira* Şâbit, *Kitâb el-ma'hûzât* Şâbit, *Kitâb fi 'l-davâ'ir el-mutemâssa* Şâbit tarafından tercüme edilmişlerdir. *Tasbî' el-dâ'ira*, *Kitâb fi kısmat el-şekl el-musammâ bi-şitumaşiyûn*, *Kitâb fi 'l-uşûl el-hendesiyye*, *Havâşş el-muşallasât el-kâ'imat el-zavâyâ*, *Kitâb el-marâyâ 'l-muḥrika* (fizik), *Kitâb âlet el-sâ'ât el-latî tarmî bi 'l-benâdik* (fizik) adlı eserlerinin mütercimleri ise bilinmemektedir (*el-Fihrist*, s. 373; *GAS*, V, 128-133).

Bergamalı Apollonius'un *Kitâb el-maḥrâtât*'ı Hilâl b. Ebî Hilâl el-Himşî ve Şâbit tarafından tercüme edilmiştir. *Kitâb fi kaḥ' el-huḥuḥ 'ala 'l-nisab*, *el-Makâlet el-ülâ min Kitâbi Biyûs*, *Kaḥ' el-sutûh 'ala 'l-nisba*, *el-Nisbat el-mahdûda*, *el-Davâ'ir el-mumâssa*, *Risâle fi istihrâc el-evtâr*, *Risâle fi şan'at ('amal) âlât el-zamr*, *Kitâb fi 'l-bakra* adlı eserlerinin ise mütercimleri belli değildir (*el-Fihrist*, s. 373; *GAS*, V, 136-143).

Hypsikles'in eserlerinden Öklid'in *Uşûl el-hendese*'sine tahriri Haccâc, İshâk-Şâbit tarafından, *Kitâb el-ma'âli'i* el-Kindî, İshâk-Şâbit ve Koşa b. Luğa tarafından tercüme edilmişlerdir (*el-Fihrist*, s. 372; *GAS*, V, 144-145).

Bizanslı Philon'un eserlerinden *Kitâb fi 'l-'amal bi 'l-kure* Koşa b. Luğa tarafından tercüme edilmiştir. Bu eserde Sâsânî tesiri görülmektedir. *Kitâb el-hiyal va 'l-mihânîkât*, *el-Devâ'ir el-mutaḥarrika min zâtihâ*, *Kitâb fi 'amal el-sâ'ât el-latî tarmî bi 'l-benâdik* adlı eserlerinin mütercimleri bilinmez (*GAS*, V, 149; Ayasofya nr. 2673, 3713; Esad Ef. nr. 3159/2

(yap. 26^b-39^a, 1148 h.), 3466/2, 3). İskenderiyeli Haron'un eserlerinden *Kitâb raf el-eşkâl* Koşa b. Luğa tarafından tercüme edilmiştir. *Kitâbu halli şukûki Öklides, Metrika, Kitâb el-hiyal el-rûhâniyye* adlı eserlerinin mütercimleri belli değildir (*el-Fihrist*, s. 376; *GAS*, V, 153-154. Bk. Ün. Ar. Yaz. nr. 78; 3. Ahmed nr. 3466/1; Ayasofya nr. 2755/1).

Theodosios'un eserlerinden *Kitâb el-ukar* Şâbit ve Koşa tarafından *Kitâb el-masâkin* ile *Kitâb el-ayyâm va 'l-layâlî* Koşa tarafından tercüme edilmişlerdir (*el-Fihrist*, s. 376; *GAS*, V, 154-156). Manelaos'un eserlerinden *Kitâb el-eşkâl el-kuriyye* İshâk ve Ebû 'Osmân el-Dimaşkı tarafından, *Kitâb usûl el-hendese* Şâbit tarafından tercüme edilmişlerdir. *Kitâb el-muşallaşât* adlı eserinin mütercimi ise belli değildir (*el-Fihrist*, s. 374; *GAS*, V, 161-164). Nikomaços'un eserlerinden *Kitâb el-mudhal ilâ 'ilm el-'aded* Şâbit b. Qurra tarafından tercüme edilmiştir. *Kitâb li-Pitagoras, Kitâb el-mûsikâ 'l-kabîr* adlı eserlerinin mütercimleri belli değildir (*el-Fihrist*, s. 377; *GAS*, V, 165-166).

Batlamyus (Ptolemaios)'un eserlerinden *el-Macasî* adlı büyük astronomi kitabının el-Manşûr devrinde tercüme edildiğini kaydetmiştik. Hârûn el-Reşîd devrinde Yahyâ b. Hâlid b. Barmak tarafından yeniden tercüme ettirilmiş, fakat bu tercüme iyi olmadığı için, Yahyâ eseri Ebû Hâsân ile Selm el-Harrânî'ye tefsir ettirmiştir. Bu iki şahıs kaliteli mütercimlerin yardımıyla *el-Macasî*'yi mükemmel bir şekilde tercüme ve tefsir etmişlerdir. Bunlardan başka *el-Macasî* Haccâc b. Mağar, Huneyn ve oğlu İshâk tarafından da tercüme edilip Şâbit tarafından ıslâh edilerek mükemmel hale getirilmiştir. *Coğrafya* adlı eseri ise Me'mûn devrinde tercüme edilmiştir. Daha sonra bu eseri el-Kindî tercüme ettirmiş, bu tercüme kalitesiz olduğu için Şâbit eseri mükemmel bir şekilde yeniden tercüme ederek Arapça'ya kazandırmıştır. *Kitâb el-arba'a* adlı eserini İbrâhîm b. el-Şalt çevirmiş, Huneyn ıslâh etmiştir. Bu eser üzerinde Şâbit, 'Omar b. Farruhân, İbrâhîm b. el-Şalt ve el-Neyrizî, el-Battânî çalışmalar yapmışlardır. *Kitâb el-semere* adlı eserini Ahmed b. Yûsuf el-Mişrî el-Muhendis şerhetmiştir. Batlamyus'un eserlerinden *Tasfîh el-küre, Zât el-kursî, Zât el-safâ'ih, Kitâb el-kânûn fî 'ilm el-nucûm va hisâbihâ* adlı kitapların mütercimleri belli değildir (*el-Fihrist*, 374-375; *GAS*, V, 166-174).

Pappos'un eserlerinden Öklid'in *Kitâb usûl el-hendese*'sinin X. makâlesine şerhi Ebû 'Osmân el-Dimaşkı tarafından, *Tefsîr Kitâb Baılamyûs fî tasfîh el-küre* adlı kitabı Şâbit b. Qurra tarafından tercüme edilmişlerdir. Merkez kaç kuvvetine ve az kuvvetle büyük ağırlıkların nasıl kaldırılacağına dâir *el-Mudhal ilâ 'ilm el-hiyal* (mekanik), *Kitâb unsur el-*

mûsikâ adlı eserlerinin mütercimleri belli değildir (*el-Fihrist*, s. 376; *GAS*, V, 175-176).

Bunlardan başka Diophant'ın hesap ve cebre dâir *Kitâb Dyufantis*'i Koşa b. Luğa tarafından, Abarhos (Proklos)'un *el-Hudûd* diye tanınan cebre dâir eseri ilk mütercimler tarafından, Teofruditos'un *Tafsîr kelâm Aristotales fi 'l-hâle va kavsi-kuzah* adlı eseri Şâbit tarafından, Heraklios'un *Kitâb el-davâ'ir va 'l-davâlib*'i, Moristos'un *Kitâb el-davâlib*'i ve Şan'at *el-orgûnîn el-bûkî* ile *el-Orğûnîn el-zemrî* adlı eserleri, İskenderiyeli Theon'un *el-Zîc*'i ve *Uşurlâba* dâir risâleleri, Ammonios ve Eutokios'un *Uşurlâb* ve *geometriye* dâir eserleri bilinmiyen mütercimler tarafından çevrilmişlerdir (*el-Fihrist*, s. 376-377; *GAS*, V, 177-188. Moristos'un eserleri Ayasofya nr. 2755 de bulunmaktadır).

Görüldüğü üzere riyâziyyât sâhasındaki eserlerin tercümesinde en önemli hizmeti Şâbit b. Kurrat el-Harrânî yapmıştır. Şâbit, el-Kindî, Benû Şâkir bu konularda çeşitli eserler de telif etmişlerdir. Bunlardan Şâbit'in yazdığı *Kitâb el-mafrûzât* geometri sâhasında ana kitaplardan biri olmuştur. Gerek Yunanca'dan tercüme edilen, gerekse bu devirdeki büyük müellifler tarafından telif edilen bu konulardaki eserler üzerinde sonraları çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan İbn el-Heysem ile Naşîr el-Dîn el-Tûsî'nin çalışmaları çok önemlidir.

Hindçe (Sanskritçe)'den riyâziyyât sâhasında aritmetik ve astronomiye dâir eserlerin tercüme edildiği görülmektedir. Lâkin, yukarıda işaret edildiği gibi bunların mütercimleri belirtilmemektedir. Bunlar arasında 499 milâdî civarında yazılan *Kitâb Arcabhad* (trigonometriye dâir)'i, Paulisa'nın *Sindhanta*'sını, Varahamira'nın *Pancasin dhantika*'sını, Bhattotpala'nın *Sindhanta* şerhini, Brahmagubta'nın *Sindhanta (Sindhind)*'sını (Bu eser İslâm Dünyası'nda hesap ve astronomi ilimlerinin temelini teşkil etmiştir.), Syavabala'nın *Zîc Kandakatik*'ini, Vicayanandin'in *Zîc Karanatikala*'sını burada bilhassa zikretmek gerekir (*GAS*, V, 201-202).

Bu konularda Farsça'dan nelerin tercüme edildiğini kestirmek pek mümkün değildir. İbn el-Nedîm, yukarıda zikredilenlerin dışında 'Alî b. Ziyâd el-Tamîmî'nin *Zîc el-şahriyâr*'i, Hârûn el-Reşîd'in kütüphanecisi Ebû Sehl el-Fazl b. Nevbaht, Mâşâallâh, Sehl b. Bişr el-Hânî, 'Omar b. Farruhân el-Tabarî ve Ebû Ma'sar el-Belhî'nin çeşitli eserleri Arapça'ya tercüme ettiklerini söyler. Bunlardan el-Tamîmî dışındakilerin hangi eserleri tercüme ettiklerini, hangilerini telif ettiklerin tâyin etmek güçtür. Bunların eserleri umumiyetle nücum, ostromoni ve takvim konularındadır. Bununla beraber Ebû Ma'sar'ın eserleri arasında *Zîc el-hezârât*, *Kitâb el-ke-*

hudâ, Kitâb el-heylâc adlı eserler bulunmaktadır. Bunların Pehlevî dilinden tercüme edildikleri ve o dildeki adlarını korudukları kabul edilebilir. Yine İbn el-Nedîm, el-Fazl b. Neybaht'tan bahsederken «Bu zâtın Farsça'dan Arapça'ya tercümeleri vardır. İlminin kaynağı Farsların kitaplarıdır.» der. Bu iki örnekten anlaşılıyor ki, Farsça'dan tercüme edenler, tercüme ettikleri eserler üzerinde bazı tasarruflar yaparak bunları kendi eserleriymiş gibi göstermişlerdir (*el-Fihrist*, s. 381-383, 385-388).

Şurası dikkat çekicidir ki, bir taraftan Arapça'ya riyâziyyâta dâir yabancı eserler çevrilirken bir taraftan da bu sâhalar da yeni eserler meydana getiriliyordu. Daha Hârûn el-Reşîd devrinde *Zîc el-Hârûnî*, Câbir b. Hâyyân tarafından *Zîc el-laîf* telif edilmişlerdi. Bunları yeni bir çok zîclerin telifi takibetti. İlk mükemmel cebir kitabını yazıp Halife el-Me'mûn'a takdim eden Muhammed b. Mûsa 'l-Harezmi *Sindhînd* adında çok mükemmel iki zîc telif etmişti. Bunlar tercüme edilen zîcileri geride bırakmışlardı. Herkes bu iki zîce fazla değer verir, bunlara mürâcaat ederdi. Bu sıradaki büyük matematikçilerden ve Me'mûn'un isteğiyle müslüman olan Sind b. 'Alî, 'Abdülhamîd b. el-Türk, 'Abdullâh b. Amâcûr hind hesabı (aritmetik), cebir ve astronomi sahalarında değerli eserler meydana getirmişlerdir (*el-Fihrist*, 383-384, 390, 391-393).

Riyâziyyât sâhalarında netice olarak şunu söyleyebiliriz; Müslümanlar geometri-mekanik-fizikte daha çok yunan tesirinde, hesap-cebir-astronomide ise daha çok Hind ve İran tesirinde kalmışlardır. Yunanca'dan bu konularda tercüme edilen eserler bize kadar kısmen ulaştıkları halde Hindce ve Farsça'dan tercüme edilenler ulaşmamışlardır.

Tıp-Botanik-Zooloji :

Yukarıda I. Mervân ve Hâlid b. Yezîd devirlerinde tıp kitaplarının Arapça'ya tercüme edilmeye başlandığını, Mansûr devrinde bu konudaki çalışmaların hızlandığını söylemiştik. Tıp kitaplarının tercümeleri sonraki devirlerde daha da hızlanarak Me'mûn ve Mütevekkil devirlerinde zirveye ulaştı. Arapça'ya yabancı dillerden yapılan tercümeler arasında ilk sırayı tıp konusundaki kitaplar teşkil etti. Bu konuda en çok Hipokrat ve Galinos'un eserleri rağbet gördü. Hipokrat'ın eserleri Galinos'un şerhleri ve tahrirleri vasıtasıyla gelmişlerdi. İlk tercüme edilen tıp kitaplarından bazılarını yukarıda zikretmiştik. Bunların arasına Hipokrat'ın *Yemîn (el-'Ahd)*'ini de ilâve edebiliriz. Birîk Sergios tarafından çevrilen Hipokrat ve Galinos'un eserlerini ise bilmiyoruz. Kaynaklarda zikredilen ve bize kadar gelen yazmalara göre, Hipokrat'ın eserlerinden *el-'Ahd* son-

radan Hüneyn, Ahmed b. Mûsâ, Hubays, 'Îsâ b. Yahyâ tarafından defalarca tercüme edilmişlerdir. Bundan başka onun eserlerinden *el-Fuşûl fi 'l-İbb* Hüneyn tarafından, *Takdîmat el-ma'rife* Hüneyn ve el-Kindî tarafından, *Kitâb el-emrâz el-ħadde* 'Îsâ b. Yahyâ tarafından, *Kitâb el-kesr* Hüneyn tarafından Muhammed b. Mûsâ için, *Kitâb epidemîya* 'Îsâ b. Yahyâ tarafından, *Kitâb el-ahlâf* Ahmed b. Mûsâ tarafından, *Kitâb kaifiyyon* Hüneyn tarafından, *Kitâb el-mâ' va 'l-havâ'*nın metni Hüneyn ve serhi Hubays el-A'sam tarafından, *Kitâb tabî'at el-insân*'ın metni Hüneyn ve serhi 'Îsâ b. Yahyâ tarafından tercüme edilmişlerdir. Bunlardan ilk üç eser İslâm Dünyası'nda büyük şöhret kazanmışlar, *el-Fuşûl* ile *Takdîmat el-ma'rife* bir çok kişi tarafından serh ve ihtisar edilmiştir.

Galinos'un eserleri daha da büyük rağbet görmüş, onun eserlerinden ve Hipokrat'ın kitaplarına serhlerinden 130 dan fazlası çeşitli mütercimler tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Bunlardan 70 den fazlasını Hüneyn ve yeğeni Hubays el-A'sam çevirmişlerdir. İbn el-Nedîm, Hubeys, 'Îsâ b. Yahyâ ve çağdaş bazı mütercimlerin çevirdikleri tıp kitaplarının Hüneyn'e nisbet edildiğini, bu sebeple Hüneyn'in çok eser tercüme etmiş görüldüğünü, onun en büyük özelliğinin diğerlerinin tercümelerini islâh etmesi olduğunu kaydeder (*el-Fihrist*, s. 403). Galinos'un eserlerinden en önemlileri İskenderiye Akademisi'ndeki tabîbler tarafından okutulan ve *Cavâmî el-İskenderâniyyîn* adıyla anılan 16 eseriyle, teşrihe dâir yazdığı kitaplardır. *Cavâmî el-İskenderâniyyîn* Hüneyn ve yeğeni Hubeys tarafından tercüme edilmiş, daha sonraki âlimler tarafından üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Teşrihe (anatomiye) dair eserlerinden *Kitâb el-teşrih el-kabîr*, *Kitâb ihtilâf el-teşrih*, *Teşrih el-hayavân el-meyyit*, *Teşrih el-hayavân el-hayy*, *Teşrih âlât el-şavt*, *Kitâb fi 'ilmi Bokrât fi 'l-teşrih*, *Kitâb 'ilm Arisjoales fi 'l-teşrih* Hubeys tarafından, *Kitâb hareket el-şadr va 'l-ri'a* ile *Kitâb hareket el-'azâl* İstafân (Stephan) b. Basil tarafından tercüme edilmişlerdir. Bu zikredilen üç mütercimden başka, onun eserlerini tercüme edenler arasında İbrâhîm b. el-Şalt, 'Îsâ b. Yahyâ, Sâbit b. Kurra, Semlî, Yahyâ b. el-Bîrîk bulunmaktadır (Hipokrat ve Galinos'un eserlerinin tercümelerinin listeleri hakkında bk. *el-Fihrist*, s. 400-405; *Uyûn el-enbâ* I, 31-33, 90-103; *GAS*, III, 68-150). Galinos'un eserleri İslâm Dünyası'nda büyük bir rağbet görmüşler, tıbbın ana kaynakları olarak kabul edilmişlerdir. İbn Ebî Uşaybi'a hocası Muhazzabuddîn el-Dahvâr'ın Galinos'un eserlerini çok beğendiğini, onları okuturken «*İşte tıp budur.*» dediğini kaydeder (*Uyûn el-enbâ* II, 242).

Bu iki tabîbin eserlerinden başka Mnesitheos'un *Kitâb el-ağziye*'si, Sostratos'un *Kitâb el-raħim*'i İshâk b. Sulaymân el-İsrâ'îlî tarafından,

Trallesli Alexandr'ın *Künnâş*'ı Hüneyn tarafından, Himslı Magnus'un *Makâle fi 'l-bavl*'i Ebû 'Osmân el-Dimaşkî tarafından, Oreibasius'un *Kitâb tis'i makâlât*'ı Hüneyn tarafından, *Kitâb el-teşrih*'i 'Alî b. el-'Abbâs tarafından, *Kitâb el-edvîyat el-mufrade*'si İstafân b. Basîl tarafından, Alexandros'un *Kitâb el-birsâm*'ı Yahyâ b. Bîtrîk tarafından tercüme edilmişlerdir. Pytagoras'ın *Kitâb fi ibdâl el-edvîyat el-mufrade*'si, Efesli Rufus'un tıbbâ dâir çeşitli eserleri, Philagrius'un tıbbâ dâr bazı eserleri, İbn el-Nedîm'in *el-Fihrist*'i ile Ebû Bekr el-Râzî'nin *el-Hâvî*'sinde zikredilen birçok tıp kitabının mütercimleri belli değildir. İbn el-Nedîm bazı tıp kitapları için «Onun eşki bir tercümesini gördüm.» ifâdesiyle yetinmektedir (misâl olarak bk. *el-Fihrist*, s. 408 Alexandros'un bazı tıp kitapları için).

Hindçe (Sanskritçe)'den tercüme edilen tıbbâ dâir eserler de önemlidir. Bermekiler devrindeki hindli tabiblerden Çanakya (Şânâk)'nın *Kitâb el-sümûm va 'l-tiryâk*'ı, (Esad Ef. nr. 2491, yap. 130^b-151), Şuştruta'nın *Kitâb fi 'alâmât el-edvâ' va ma'rîfat 'ilâcîhâ va edvîyatihâ*'sı Mankah tarafından, Çaraka'nın *Samhâtâ* adlı eseri 'Abudullâh b. 'Alî, Vagbhata'nın *el-Câmî*' ve Vrenda'nın *Sindhîsâr*'ı İbn Duhn el-Hindî tarafından tercüme edilmişlerdir. Çanakya'nın *Kitâb el-baytara*, *Kitâb el-tedbîr*, *Kitâb el-âdâb* adlı eserlerinin, Zantah'ın *Kitâb el-sümûmât va terkîbihâ va usûlihâ*, Madhava'nın *Kitâb nidana*'sının ise mütercimleri belli değildir. (*el-Fihrist*, s. 421; *el-Râzî*'nin *el-Hâvî*'sinde zikredilen kaynaklar; *Uyûn el-enbâ* II, 32-34; *GAS*, III, 187-202). Farsça'dan ise Anûşîrevân devrinde yazılan *Tıbb el-'Acem* ile Teodoros'un *Künnâş*'ının tercüme edildiği görülmektedir.

İbn Vahşiyye ise Nabaîce'den Yarbôkâ el-Kesdânî'nin *Kitâb el-sümûm va 'l-tiryâk*'ını, Ravahta'nın *Kitâb el-hayât va 'l-mavt va 'ilâc el-emrâz*'ını, Andahriyûş el-Bâbilî'nin *Kitâb 'ilâc el-cinn va 'l-'avcâ va 'l-emrâz*'ını, Büzürgmîhr'in bir eserini, müellifleri zikredilmeyen tıbbâ dâir iki eseri Arapça'ya çevirmiştir (*el-Fihrist*, s. 433; *GAS*, III, 181-182).

Görüldüğü gibi Müslümanlar tıp sahasında birinci derecede Yunan'ın, ikinci derecede Hind'in etkisi altında kalmışlardır. Yunan tabiblerinden Hipokrat ile Galinos'un etkileri başka hiç bir kişiye mukâyese edilemeyecek derecede büyük olmuştur.

Botanik (el-şaşâyîş, nebâtât) sahasında Yunanca'dan tercüme edilen en önemli eser hiç şüphesiz, yukarıda temas edilen, Diyoskorides'in *Kitâb el-şaşâyîş (el-Makâlât el-sab' min Kitâb Dioskorides va huva 'l-heyûlâ fi 'l-tıbb va 'l-şaşâyîş va 'l-sümûm)*'idir. Yukarıda zikredilen tercümelerden başka bu kitabın Mihrân b. Mansûr b. Mihrân, 'Alî b. Şerîf el-Hüseynî

tercümeleri de vardır (GAS, III, 58-60). Bundan başka botanik sâhasında, Demokritos'un *Kitâb el-filâha*'sı, Apsyrtus'un *Kitâb el-filâha*'sı, Golinus'un *Kitâb fi 'l-nebât, Makâle fi istihrâci miyâh el-şaşâyîş* adlı kitapları, Anatolios'un *Kitâb el-filâha*'sı, Tyanalı Apollonius'un *Kitâb el-filâha*'sı bilinmeyen mütercimler tarafından, Aristo'nun *Kitâb fi 'l-nebât*'ı Huneyn tarafından tercüme edilmişlerdir. Son eserin tercümesini Şâbit ıslâh etmiştir (GAS, IV, 311-316, 353). İbn Vahşiyye Nabañice'den *el-Filâhat el-nabañiyye*'yi tercüme etmiş, İslâm Dünyası'nda büyük bir şöhret kazanan bu eser Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. Müslümanlar arasında başta el-Câhiz, Ebû Hârifat el-Dînavarî olmak üzere pek çok kişi botanik sâhasında eser yazmıştır.

Zoooloji sâhasında Yunanca'dan tercüme edilen eserler arasında, Hipokrat'ın *Taba'î' el-hayavân*'ı, Yahyâ b. Bîrîk tarafından tercüme edilen Aristo'nun *Kitâb el-hayavân*'ı sâhalarında en eski teliflerdendir. Aristo'nun *Kitâb el-hayavân*'ından, başta el-Câhiz olmak üzere, İslâm dünyasındaki müellifler tarafından çok faydalanılmış, Huneyn b. İshâk tarafından yapılan bir tercümesi Mûsâ b. Meymûn tarafından tahrîr edilmiştir (GAL, S. I, 894). Bundan başka Aristo'nun eserlerinden *Kitâb na't el-hayavân, Kitâb manâfi' a'zâ' el-hayavân, Baytarnâme* adlı eserler de bilinmeyen mütercimler tarafından çevrilmişlerdir (GAS, III, 349-352). Bunlardan başka, Yunanca'dan Galinos'un nebatlara dâir bazı eserleri, Mağnisalı Theomnestes'in *Kitâb el-baytara*'sı, Tyanalı Apollonius'un *Talkîh el-bakar, 'Îlâc el-ğanem va ma'rifatu hiyârihâ, Kitâb el-hayl va tedbîrihû, Kitâb el-nahl va tedbîrihû, el-Kavl fi terbiyat el-decâc, el-Hamâm va tedbîrihû* adlı kitapları (GAS, V, 353-355), İshâk b. 'Alî b. Süleymân tarafından Farsça'dan tercüme edilen *Kitâb fi 'ilâci sâ'ir el-devâbb va 'l-hayl va 'l-biğâl va 'l-bakar*, ile *Kitâb el-Rûm, Kitâb el-Fürs, Kitâb el-Türk* adlı baytarnâmeler bilinmeyen mütercimler tarafından çevrilmiştir (el-Fihrist, s. 436-438; GAS, III, 355-356).

Kimyâ :

Müslümanlar tarafından *el-şan'a* adıyla da anılan kimyânın anavata-na hiç şüphesiz Mısır'dır. Eski Mısırlıların ilâç ve kozmetik konularında ne kadar çok ileride oldukları bu gün herkes tarafından kabul edilmektedir. İslâm kimyâcıları bu ilimden bahsederken Mısır'daki tapınaklar (البرابي) 'deki hiyegroliflerde bu sanattan bahsedildiğini söylerler, bunlara ayrı bir önem verirler. Bu ilim daha ziyâde gizli tutulup rumuzlarla ifâde edilir, hocalar talebelerine bu rumuzları öğretirlerdi. Kimyâ ilmiyle

daha çok cıva v.s. nin altına çevirilmesiyle uğraşan ilim dalı kasdolunurdu. Bu anlamdaki kimyâ pek iknâ edici olmadığı için, bu sanatla uğraşanlar dindarlar tarafından iyi gözle bakılmazlardı. Eskilerin ilimleriyle uğraşan âlimler de, bu mânâdaki kimyânın gerçekte ilgisi olup olmadığına iki kısma ayrılmışlardı. Başta el-Kindî ve İbn Sînâ'nın bulunduğu bir gurup bu mânâdaki kimyânın gerçekliğini kabul etmezler. Câbir b. Hayyân, Ebû Bekr el-Râzî'nin liderliğini yaptıkları diğer gurup ise bu mânâdaki kimyânın gerçek olduğunda ısrar ederler (*Keşf el-zunûn*, s. 1527-1530). Şimdiki bildiğimiz mânâda, bazı maddelerin fizik yapılarını değiştirerek yeni maddeler elde etmek şeklindeki kimyâ ise herkes tarafından kabul edilen bir ilim dalıdır. Birinci mânâdaki kimyâyı reddeden el-Kindî ikinci mânâdaki kimyâ ile ilgili *Kitâb fi kîmyâ el-'ıtr va 'l-taş'îdât Kitâb fi şan'ati e'îma min gayri 'anâsiriâ* adlarında eserler yazmıştır. Bunlar gerçek kimyâ sahasında bize kadar gelen en eski kitaplardır.

Yukarıda, Hâlid b. Yezîd'in kimyâ sahasında çeşitli eserler tercüme ettirdiğine ve yazdığına temas etmiştik. Kaynaklarda Bâbilli Hermes, Yunanlı Pythagoras'tan itibâren çeşitli filozoflara ve âlimlere atfedilen pek çok kimyâ kitabının Arapça'ya çevrildiği görülmektedir. Bunların hepsi yukarıda bahsedilen birinci mânâdaki kimyâ ile ilgili eserlerdir. Bunların mevsûkiyetleri de şüphelidir. İbn el-Nedîm eserinin sonunda (*el-Fihrist*, s. 493-507), İslâm öncesi ve İslâm devri müelliflerine âit kimyâ ile ilgili pek çok eserden bahsetmektedir. Bunlar da birinci mânâdaki kimyâ ile ilgili kitaplardır. O, İslâm öncesi devir kitaplarından bir kısmını Hâlid b. Yezîd'in, Nabaîcedeki eserleri ise İbn Vahşiyye'nin tercüme ettiklerini söylemekle yetinir. Fakat, bunların hangi eserleri tercüme ettiklerini veya bizzat tercüme ettiklerini belirtmediği gibi, diğer yüzlerce eserin mütercimleri hakkında da bir şey söylemez. F. Sezgin, eserinin IV. cildinin ilk 119 sayfasını bu konuda tercüme edilen eserlere ayırmıştır. Burada yüzlerce tercüme kimyâ kitabından bahsedildiği halde mütercimlerin adları verilmemektedir. (*GAS*, IV, 31-119). Bu konudaki eserlerin mütercimlerinin zikredilmemelerinin sebepleri arasında bu ilmin gizli tutulmasının önemli rolü olsa gerektir. İkinci önemli sebep ise bu ilimle uğraşanlar tarafından dahi birinci mânâdaki kimyânın sağlamlığında şüpheye sahip olunmuş olmasıdır. Zirâ, el-Kindî'nin ve eczacıların anladığı mânâdaki kimyâ hiç bir zaman gizlenmemiş, ilâçların imaliyle ilgili kitap tercüme edenler kendilerini ve sanatlarını gizlemek ihtiyacını duymamışlardır.

Edebiyat :

Edebiyat sahasındaki Yunan ve Lâtin klâsiklerinin Müslümanların pek dikkatini çekmediği anlaşılıyor. İlyada ve Odisa'nın mütercimler tarafından çok okunmasına, hattâ ezberlenmesine rağmen Arapça'ya tercüme edildiğine dâir hiç bir kayda rastlanmıyor. Diğer Yunan ve Roma edebî ve tarihî eserleri içinde durum aynıdır. Câhiz'in iki pasajından Arapların edebiyat ve dil konularında kendilerini diğer milletlerden üstün gördükleri anlaşılmaktadır (*el-Beyân* III, 29-30; *Fazâ'il el-Etrâk tercümesi*, s. 80-83). Câhiz'in mütalâaları, Yunan ve Roma edebî eserlerinin Arapların dikkatini niçin çekmediğini ve bu konudaki kamu oyunu ortaya koymaktadır. İbn el-Nedîm eserinde Müslümanların ve daha önceki milletlerin masal ve hikâye sahalarda yazdıkları eserlerden bahseder, bunların listelerini verir (*el-Fihrist*, s. 422-428). Onun anlattıklarına göre, Arapça'ya Farsça'dan *Hezâr-efsân* (1000 efsâne) adında bir eser çevrilmişti. Bu eser 200 den aşağı masaldan meydana geliyor, 1001 geceye taksim ediliyordu. Kuru ve yavan masallardan ibâretti. Sonradan, *Kitâb el-vüzerâ*'nın müellifi el-Cahşiyârî Arap-Acem-Rum masallarından 1000 masal ihtivâ eden bir eser yazmaya karar verdi. 480 masalını tamamladığı sırada öldü. Her masal 50 yaprak civarında bir hacimdeydi. Daha sonra bazı ilâvelerle el-Cahşiyârî'nin bu kitabı *Bin bir gece masalları* adını aldı (*el-Fihrist*, s. 422-423). Hindçe edebî eserlerden *Kelîle ve Dimne*'den başka *Kitâbu Sindbâd*'ın da tercüme edildiği bilinmektedir. Bu kitabın mufassal ve muhtasar olmak üzere iki tercümesi vardı.

Bu devirde diğer dillerden Arapça'ya sihir, tılsım, göz boyacılığı, destân, kıyâfet, fal, ahidnâmeler, atasözleri, vecîzeler, rüyâ tâbiri, dinler ve mezhepler tarihlerine, harp sanatına dâir de epeyce kitap tercüme edilmiştir (*el-Fihrist*, s. 429-493). Harp sanatı sahasında tercüme edilen eserlerden bir kaçını bahsederek tercümelerle ilgili bahsi sona erdirelim. Öyle anlaşılıyor ki, bu konuda ilk defa İran menşeli bazı eserler Arapça'ya çevrildi. Bunu yeni tercümeler ve Arapça telifler takibetti. Daha Halife el-Manşûr devrinde 'Abdülcebbâr b. 'Adî *Kitâb fî âdâb el-hurûb va şûrat el-asker* adında bir eser yazmıştı. Bunu el-Hersâmî'nin el-Me'mûn için yazdığı ünlü eser (*Siyâsat el-hurûb*, Köprülü nr. 1294) takibetti. Bermekîler için Bâcehr el-Hindî'nin harp sanatına dâir eseri tercüme edildiği gibi, Çanakya el-Hindî *Kitâb fî emri tedbîr el-harb* adlı eserini yazdı. İbn el-Nedîm eserinde kendi zamanına kadar tercüme ve telif edilen harp sanatı ve at yetiştirilmesi ile ilgili eserlerin bir kısmından bahseder (*el-Fihrist*, s. 426-427).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İâm Dünyası'nda tercüme faaliyetleri oldukça erken devrede başlamıştır. Emevîler devrinde bu faaliyet devlet tarafından fazla destek görmediği için nisbeten cılız kalmış, sâdece Pehlevîce ve Yunanca'dan tercüme yapılmıştır. Üstelik Yunan asıllı bazı eserlerin Farsça tercümeleri Arapça'ya çevrilmiştir. Mansûr devrinde teşkilâtlandırılan ve devlet tarafından desteklenen bu faaliyet kuvvetlenmiş, tercüme edilen kitaplar sayı ve kalite bakımından yükselmiştir. Yunanca ve Pehlevîce'den başka Sanskritçe (Hindçe), Süryânîce ve Nabatîce'den de kitaplar tercüme edilmeye başlamıştır. Me'mûn devrinden itibaren bu hareket daha da hızlanmış, bütün hicrî III. (miladi X) asır boyunca altın çağını yaşatmıştır. Hicrî IV. asırda İslâm Medeniyeti'nin gerilemeye başlamasıyla bu hareket zayıflamış, 400 lerden sonra tamamiyle silinmiştir. Hicrî III. asırda eskiden yapılan tercüme yeniden gözden geçirilerek düzeltilmiş, daha mükemmel nüshaları bulunan kitaplar yeniden tercüme edilmiş, yeni pek çok kitap Arapça'ya çevrilerek mevcut tercüme literatürü zenginleştirilmiştir. Bununla beraber, hicrî IV. asrın sonuna kadar İslâm Dünyası'nda eski medeniyetlerin miraslarından ne kadar eser tercüme edildiği hakkında kesin bir sayı vermek mümkün değildir. Aynı sıralarda telif edilen İbn el-Nedîm'in eserinden yapılan tercüme binlere ulaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, İbn el-Nedîm'in tercüme edildiğini kaydetmediği veya hiç bahsetmediği bazı eserlerin tercümeleri zamanımıza kadar gelmişlerdir. İbn el-Nedîm eserini yazarken eline geçen yazmalardan başka çeşitli müelliflerin eserlerine ve bilhassa İshâk b. Huneyn'in *Târîh el-efîbbâ*'sına mürâcaat etmiştir. Bu çalışmamız neticesinde biz, İbn el-Nedîm'in eserinde zikri geçen kitapların, tercüme edildiği kaydedilsin veya edilmesin, hemen hemen tamamının Arapça'ya çevrilmiş olabileceği neticesine vardık. (Meselâ Diophant'ın eserlerinden tercüme edilenin olduğuna dâir bir kayıt olmadığı halde el-Bûzcânî onun *Kitâb el-cebr*'ini şerhetmiştir, *el-Fihrist*, s. 394). Bizi bu kanâate sevkeden husus, İbn el-Nedîm tarafından tercüme edildiği kaydedilmeyen bir çok eserin, onun kitabında geçen mütercimler tarafından çevrildiğinin bize kadar gelen yazmalarıyla sabit olmasıdır. Ayrıca, bize kadar nüshaları gelen bazı tercümelerin onun kitabında adlarına dahi rastlanmaması bizi bu sayıyı daha da yükseltmeye zorlamaktadır. El-Mesîhî (ölm. 401 h./1010 m.)'nin ifâdesine göre, Fatimî halifesi el-'Azîz-billâh zamanında Kahire *Dâr el-'İlm*'inin '*ulûm el-evâ'il* e ayrılan kısmında 18 000 eser vardı (*el-Hıtaî* I, 408-409). Bu sayı bize, bu zamana kadar '*ulûm el-evâ'il* sâhalarında yapılan tercüme ve telifler hakkında bir fikir verebilir.

İslâm Dünyası'nda yapılan tercümelemler hakkında en çok münakaşa edilen hususlardan biri bu tercümelerin sağlamlığı meselesidir. Mütercim-leri ilk tenkit eden, tercüme usullerinden ilk bahseden el-Câhiz'dir. Câhiz felsefe ve şiir kitaplarının tercümelerinin güçlüğünden, tercüme neticesin-de kitaplarda meydana gelen tahriflerden, mütercimnin tercüme ettiği dil-leri iyi bilmesinin gerekliliğinden bahseder. Yahyâ b. el-Bıtrık ve Şâbit b. Kurra'yı tenkit eder (*el-Hayavân* I, 75-82, II, 19). Fakat, Câhiz'in *Risâla fi farîi cahli Ya'kûb b. İshâk el-Kındî* adında bir eser yazdığını da düşünürsek bu tenkitlerinde biraz aşırı gittiğini söyleyebiliriz. Osmanlılar za-manında ise, Lâle Devri'nde Aristo'nun bazı eserlerini Arapça'ya tercüme eden Es'ad b. 'Alî b. Es'ad el-Yanyavî *Kitâb el-semâ' el-tabî'i*'nin mu-kaddimesinde, İslâm mütercimleri ve şârihleri kaliteli olmadıkları için eserin Arapça iyi bir tercümesine rastlayamadığını, bunun için eseri Ju-vanus Cottunius'un lâtince şerhinden gevirdiğini söyler (Hasan Hüsnî Paşa, nr. 1238, yap 1^b). Kâtip Çelebi de Lâtince'den tercüme yapılar-ken, Arapça'ya metafizike dâir pek az kitabın tercüme edildiğini, tercü-menin tabîi neticesi olarak bu kitapların az-çok değişikliğe uğradığını, felsefeye dâir eserlerin çoğunun tercüme edilmediğini gördüklerini bil-dirir (*Keşf el-zunûn*, s. 684). Kâtip Çelebi'nin ileri sürdüğü hususun hak-lılık derecesini tâyin etmek güçtür. Önce, onun bu iddiası sâdece metafiz-ikle ilgili eserler hakkındadır. İkincisi, biraz önce de söylediğimiz gibi, İbn el-Nedîm'in tercüme edildiğini bildirdiği felsefeye dâir eserler bile za-manımıza kadar gelmemişlerdir. Gelenlerin de zamanımıza kadar aslî ter-cümelerine uygun olarak gelip gelmediklerini tâyin edecek elimizde bir ölçü yoktur. Üstelik yapılan tercümeler kitaplarda kaydedilenlerden sayı-ca daha fazla olmalıdır. Es'ad el-Yanyavî'nin iddiâsına gelince, Yunanca eserleri Arapça'ya tercüme edenlerin hepsinin Yunanca'yı iyi bilmedikle-rini söylemek ihtiyatsızca bir iddia olsa gerektir. Bizansla bu kadar sıkı ilişkiler içinde olan bir muhitte Yunanca'yı iyi bilenlerin bulunmaması imkânsızdır. Yakın zamana kadar Bizans toprağı olan Mısır, Suriye, Fi-listin ve Mezopotamya'da Abbâsîlerin başlarına kadar, hattâ daha da son-raları Yunanca kullanılmış olmalıdır. Üstelik, bu mütercimler ya Bizans'ta tahsil etmişler, ya eskidenberi felsefe ananesini devam ettiren Süryâ-nîlerin mekteplerinde yetişmişlerdir. Bu mekteplerde Yunanca hâlâ bir ilim diliydi. Sonra, kaynaklar bu mütercimlerin Arapça'yı ve tercüme yap-tıkları dili iyi bilip bilmedikleri, ilmi kapasiteleri hakkında değerlendirmeler yapmaktadırlar. Eğer bu dilleri ve konuları iyi bilenler olmasaydı bu değerlendirme nasıl yapılabilirdi? Hüneyn b. İshâk, Şâbit b. Kurra, Koşta b. Luğa gibi mütercimlerin Yunanca'yı ve Arapça'yı iyi bildikleri kaynaklarda kaydedilmekte, tıp, riyâziyyât sâhalarında bize kadar gelen

tercümelerle sâbit olmaktadır. Ayrıca, bu mütercimler, tercüme edilen veya tercüme ettikleri dillerden birini iyi bilmezlerse, başkalarıyla yardımlaşır, tercümelerini her iki dili iyi bilen bir âlime kontrol ettirirlerdi (*el-Fihrist*, s. 355). Sâdece, elimizdeki bazı yazmalara dayanarak İslâm mütercimlerinin güvenilir olmadıklarını söylemek kanâatımıza göre, en azından insafsızlık olur. Sırf tercüme edilen kitapların değil, telif edilen eserlerin de bazıları bize tahrif edilmiş halde ulaşmışlardır. Câhiz'in eserlerinin çoğu, İbn Rusteh'in *el-A'lâk el-nefîse*'si, Ya'kûbî'nin *Kitâb el-buldân*'ı bize kadar eksik veya tahrif edilmiş halde gelmişlerdir. İbn el-Nedîm'in en önemli kaynaklarından olan İshâk, b. Huneyn'in *Târîh el-eşîbbâ*'sı bize kadar nüshaları ulaşan bir kaç sayfeden mi ibârettir? El-Fârâbî'nin eserlerinin Lâtince ve İbrânice tercüme bazı nüshaları arapça asıllarından daha tamdır. Medeniyetler gibi kitaplar da zamanın ve insanların tahribine uğramışlardır. Ancak, pek az eser bu tahripten ve insanların taassubundan kurtulabilmiştir. Tarih, kitapların tahribedilip yıkıldığı bir çok örneklerle doludur. İbn el-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde dahi pek çok eksikler meydana getirildiğini görmekteyiz. Son zamanlarda bu kitabın *Mutezile* kısmını ihtivâ eden bir nüshasının Chester Betty Kütüphanesi'nde bulunduğu anlaşılmış, bu kısım Arberry tarafından *Islamic Research Association Miscellany*, I, 1948, s. 35-45 te neşredilmiştir.

Bize ulaşan eserler arasında tahribe uğrayanlara örnek verilebilecek bir kitab da, İbn Mammâtî'nin *Qavânîn el-devâvîn*'idir. El-Makrîzî bu eserin aslının dört büyük cild olduğunu, kendi zamanına küçük bir muhtasarının geldiğini söyler. Biz, matbû ve yazma nüshalarını karşılaştırmamız neticesinde, bu muhtasarın dahi son kısmının eksik olduğunu, X. bâbın sonuna kadarki kısmın bulunduğunu, XI-XV. bâbların tamamıyla mevcut olmadığını gördük (*Qavânîn el-devâvîn*, Ayasofya nr. 3360 daki nüshanın başında verilen bâblar fihristi; *el-Hiştâ* I, 160). Felsefeyle ve itikâdî meselelerle ilgisi bulunmayan, telif tarihi pek yakın olan bu eserin bu kadar tahribe uğraması, bize felsefî ve itikâdî konulardaki eski eserlerin ne kadar büyük tehlikelerle karşı karşıya bulunabilecekleri hakkında bilgi verebilir. Bu sebeple, Es'ad el-Yanyavî'nin ve onun gibi düşünenlerin, eski tercümelerin mevcut nüshalarından bazılarını görerek, onları tercüme edenlerin liyâkatleri hakkında böyle genel bir hükme varması çok ihtiyatsız bir hareket olsa gerektir.